

DOI 10.15407/sociology2020.03.033
УДК 316.342

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

NATALIA KOVALISKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universetetska St., Lviv, 79000)

kovalisko@mail.lviv.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

i-soc@i-soc.org.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність

Розбираючи вади капіталізму з гідною поваги безустанністю, адепти критичної теорії вважають — і, вочевидь, справедливо — приватну власність, ринок і підприємництво чи не монопольними соціальними потужностями, що генерують нерівність. Звідси виникає впевненість у центральності проблеми нерівності для соціально-економічних наук, політичного і суспільного порядку денного в той період, який А. Азманова називає “кризою кризи капіталізму” у книзі “Капіталізм над прірвою”, виданій уні-

Цитування: Коваліско, Н., Макеев, С. (2020). Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 33–50.

верситетським видавництвом Оксфорда з картиною “Сизиф” двох українських художників¹ на обкладинці [Azmanova, 2020].

Однак проблема соціально-економічної нерівності була відсутня в політичному порядку денному всі перші два десятиліття XXI століття, і якщо і є якісь приводи їй туди повернутися в найближчій перспективі, то не надто ґрунтовні. Із ключовою причиною ніяк не помилитися: пандемія COVID-19 наполегливо вимагає зосередитися на оновленому порядку актуальності й нагальності, на визначених нею (пандемією) процесах і станах, управління якими відбуватиметься в умовах дефіциту матеріально-фінансових ресурсів, необхідних знань та умінь. До того ж модернізаційні та реноваційні заходи здійснюватимуться на тлі таких, що зазнали змін, очікувань і настроїв різних категорій населення. І ніхто не візьметься передбачити, які з них пришвидшать, а які загальмують перебіг відбудови господарського, культурного і соціального життя.

Можливо, передбачувані та несподівані наслідки COVID-19 здатні привести радше до коротко-, ніж довгострокового реваншу рівності в протистоянні з економічною нерівністю, що поглиблюється вже півстоліття поспіль. Обґрунтованість такого очікування докладно аргументує професор зі Стенфорда В. Шайдель у книзі з історії нерівності від кам'яного віку до нинішнього. У ній війна, революція, розпад держави та пандемія розглядаються як могутні причини (типи насильства), що стримують зростання економічної нерівності та скорочують її. Натомість мирні ініціативи, що мають за мету згладити соціальні дисбаланси й асиметрії, ніколи не завершувалися чимось схожим [Scheidel, 2017: p. 113–342].

Не загрожує нам, утім, і повернення проблеми на перші рядки порядку денного суспільствознавства, котрі вона зовсім нещодавно посідала, викликавши до життя низку книжок різного обсягу, що стали бестселерами та науковими подіями, виявившись предметом розгляду на численних конгресах та конференціях. Проте тут інерція велика, не всі проєкти завершені, а деякі, поза сумнівом, перебувають у стадії розроблення. Зі стратифікацією, неодмінним підґрунтям спільного життя людей, безупину відбувається щось таке, що аж ніяк не спрощує розуміння й не дає охолонути дослідницькому інтересу. До того ж і спеціалізація, до якої причетні разом з багатьма іншими автори цієї статті, зобов'язує підтверджувати статус у професії.

Соціологи, які вивчають соціальну нерівність (стратифікацію) у рамках відповідної субдисципліни, мають справу переважно зі звітами респондентів про те, якими вони бачать та уявляють собі ієрархічно впорядковані умови й обставини спільного життя в конкретних національно-державних кордонах. Деякі дослідники говорять про те, що опитувані є носіями аматорської (дилетантської) соціології нерівності, але складної за джерелами формування і, головне, такої, що серйозно впливає на установки індивідів та їхню схильність діяти [Irvin, 2018: p. 224–225; Pain, 2017].

1

Ідеться про дует українських художників Володимира Манжоса та Олексія Бордусова, відомих під брендом “Інтересні казки”.

У наявному масиві літератури з даного предмета виокремимо ті нечисленні тексти, що мають безпосередній стосунок до заявленої теми статті. Інформативною та корисною є майже не помічена спільнотою книга Т. Фараро і К. Косака “Генерування образів стратифікації: формальна теорія” [Farago, Kosaka, 2003]. Маються на увазі образи розташування себе респондентами в ієрархічно зорганізованих соціальних просторах. Посідаючи деякі визначені, дистанційовані одна від одної позиції, вони виробляють і фіксують визначені образи нерівності, що зумовлені кутом зору, під яким вони бачать стратифікацію із перспективи власної позиції. На думку авторів, у фокусі соціологічних інтерпретацій мають перебувати три типи внутрішньо гетерогенних образів: *структури* — наскільки диференційовано й у яких термінах індивіди сприймають і описують соціальну структуру; *форми* — яку конфігурацію утворюють структурні елементи суспільства; *самовіднесення* — ідентифікація себе з якимись класом чи стратою [Farago, Kosaka, 2003: p. 43–46; 53–55].

До розробленої ними аксіоматичної моделі підставлялися дані за 5 ознаками, кожна з яких мала 5 градацій: дохід, освіта, престиж професії, стиль життя, накопичене майно (дані дослідження стратифікації та мобільності в Японії). Розраховувалася “теоретична локалізація” у складі 21 класу, редуковувана до 5 узагальнених: вищій, верхній середній, нижній середній, верхній нижчий, нижній нижчий. Респондентів просили також розташувати себе на шкалі з 10-ти пунктів, зведених у ті самі 5 категорій. Здійснені розрахунки показали, що з “теоретичною локалізацією” найбільше узгоджується самоідентифікація на шкалі [Farago, Kosaka, 2003: p. 182–191].

Відомо також, що індивіди прагнуть уявляти себе і вважати себе не гіршими за анонімних “інших”, не допускаючи такого зниження самооцінки, що здатне помітно погіршити емоційне й соціальне самопочуття, стати джерелом стресу чи депресії. При цьому підтримується висока (ба навіть завищена) значущість тієї соціально-економічної ситуації, в якій вони постійно або тимчасово перебувають. Одночасно формується і домінуючий статус упізнавання “інших”: навколо переважно такі ж, як я, звичайні люди, що мають схожі життєві проблеми і труднощі. Що не заважає, ясна річ, помічати несхожих — тих, хто бідніший чи багатший, — або вступати з ними в контакт, нехай навіть суто зоровий. В опитуваннях надійно зафіксовано, що респонденти воліють відзначати середні пункти шкали в анкетах, відповідаючи на запитання про їхнє місце в ієрархічних порядках [Irvin, 2018: p. 212–220; Gimpelson, Treisman, 2015: p. 25–26; Berger et al., 2010: p. 159–160; Lindemann, Saar, 2014: p. 18].

Крім того, соціологічна інтерпретація емпіричних кількісних даних про сприйняття соціальної нерівності неодмінно виходить із трьох обставин. По-перше, оцінки нерівності є похідними від загального соціально-економічного і соціально-культурного контексту конкретної країни. У результаті деякі універсальні констатації не мають місця й фактично внеможливаються. По-друге, конкретна позиція, що її посідає індивід, зумовлює особливості бачення та сприйняття структурних диспропорцій. І по-третє, розмаїття формулювань запитань про нерівність в анкетах вочевидь перед-

бачає множинність образів, які не складаються у взаємодоповняльну картину, претендуючи на відособленість, хоча, ймовірно, відносно.

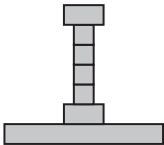
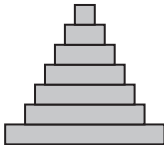
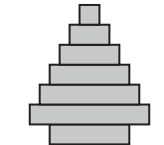
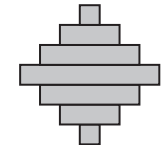
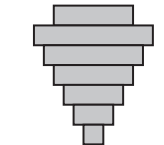
Емпірична база і зміни

У вересні–листопаді 2019 року на замовлення кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія” за експертної підтримки відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) було опитано 2001 респондента на підконтрольній Україні території. Вибірка стратифікована, багатоступенева, випадкова на кожному етапі, її похибка з імовірністю 0,95 і без урахування дизайн-ефекту не перевищує 2,2%. Опитування (один раз на десять років) проводилося за модулем “Соціальна Нерівність-V” Міжнародного проекту соціального дослідження (ISSP) з дозволу керівників проекту.

У статті розгляду й інтерпретації підлягають такі зміни: конфігурація соціальної структури в Україні, самоідентифікація на уявній 10-ступеневій соціальній драбині, віднесення респондентом себе до певного класу, частота контактів з людьми біднішими і багатшими, ніж респондент. А також зайнятість респондента, фінансово-матеріальне становище сім’ї, рівень освіти, тип поселення, регіон проживання, вік і стать як соціально-демографічні предиктори сприйняття нерівності.

Розмаїття і диспропорції в уявленнях про нерівність

Запитання в анкеті є інструментами соціолога, що дають змогу одержувати уявлення про нерівність, які не збігаються одне з одним. Найбільш загальним у модулі “Соціальна Нерівність-V” є запитання про конфігурацію:

Q15a. Ці п’ять діаграм змальовують різні моделі суспільства. Роздивіться діаграми, прочитайте їх описи та вкажіть, яка, на вашу думку, найкраще змальовує розподіл людей в українському суспільстві.				
Тип А Нечисленна еліта зверху, небагато людей посередині й переважна більшість внизу	Тип В Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більшість численна верства посередині та найбільша кількість людей внизу	Тип С Схожа на піраміду типу В, проте децю менше людей знаходиться в найнижчій частині піраміди	Тип D Суспільство, де більшість людей знаходиться посередині	Тип Е Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу

На графіку (рис. 1) відповіді громадян України складаються у правильну фігуру, в основі якої тип А. Респонденти масово (53%, тобто понад половину опитаних) вважають, що в країні існує асиметричний, “неправильний” і несправедливий розподіл людей у соціальній ієрархії. Разом з тим прийнятним, нормальним (модальним у відповіді на наступне запитання про те, який тип кращий) названо тип D (37%). Очікування, яке доречно трактувати як належне, помітно відрізняється від суцього, від того, що індивіди бачать.

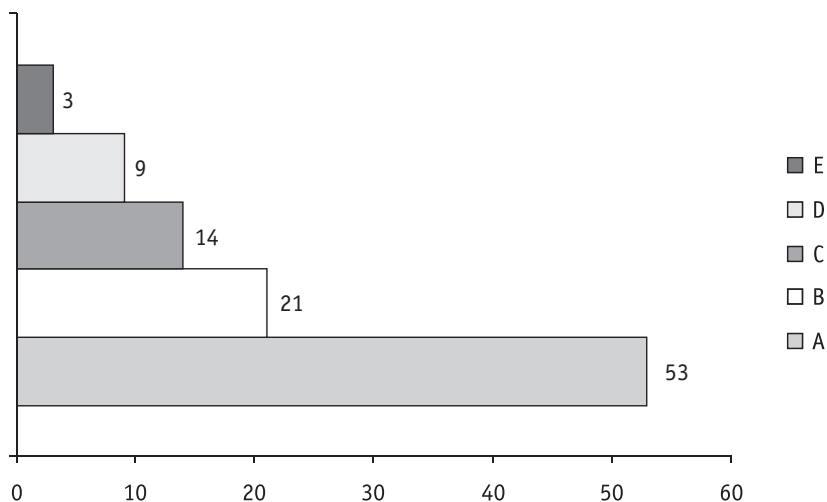

Рис. 1. Розподіл людей за типами структури в Україні (% до тих, хто визначився із вибором діаграми)

В усіх країнах-учасницях проекту ISSP і в усіх хвилях модуля “Соціальна нерівність” респонденти найчастіше вказують на один із типів, в Україні модальним названо тип А. Але розкид думок свідчить про те, що люди — як вони собі це уявляють — перебувають в різних локальностях нерівності в межах однієї держави. Інакше кажучи, соціальний світ — це світ нерівномірно розподіленої нерівності, а зазначене запитання модуля з’ясовує, в якому із сегментів такого світу респонденти себе бачать. У нашій країні 53% живуть — і усвідомлюють це — в “країні глибокої нерівності”, 21% — у “країні менш глибокої нерівності” (тип В), 14% — у “країні помірної нерівності” (тип С), 9% — у “країні слабо вираженої нерівності” (тип D), 3% — у “країні мінімальної нерівності” (тип Е). Ті, хто обрав тип Е, фактично заявляють про властиву їм навичку (схильність, диспозицію) не визнавати нерівність, особливості якої докладно розглянуто у третьому розділі книги В. Боттеро “Смисл нерівності” [Bottero, 2020: р. 57–87].

Порівняно із 2009 роком в Україні в 2,3 рази збільшилася частка тих, хто не зміг визначитися з вибором діаграми (18% проти 8% — не знають, в наскільки стратифікованому світі живуть). Зазвичай у різних країнах опцію “важко сказати” у відповіді на це запитання обирають до 10% респондентів. Так, у 2009 році лише у трьох країнах із 38, що брали участь в ISSP, частка була вищою: в Австрії 11%, у Росії 13%, у США — 23% (тоді як у середньому

— 5%). Вагання (і/або байдужість до самої проблеми), в якому перебував майже кожен п'ятий громадянин України у 2019 році, може бути наслідком (не більш ніж припущення) подій зими 2013–2014 року, продовження війни на Сході країни, багатьох тисяч загиблих, мільйона біженців, помітного зниження рівня життя, економічної кризи, масової недовіри до тих політичних сил, що керували країною в цей період. Зміна влади на виборах 2019 року привела, як це завжди буває, до зростання позитивних очікувань, але самі події та їхня інерція вивели запитування про нерівність за межі нагальної актуальності, попутно дестабілізувавши і самі структури, і патерни їх сприйняття у частини громадян. При цьому гіпотеза про випадковий “вікид” видається менш імовірною.

У модулі подано й інші запитання, що пропонують індивідам відмінні способи самоідентифікації в тому, що можна назвати “життєвим світом нерівності”, світом умов і обставин повсякденного існування. Один із традиційних, масово наявних в обстеженнях різної спрямованості, стосується визначення респондентами свого місця на уявній соціальній драбині. Якщо у попередньому випадку об'єктом оцінювання була країна, то тепер респондент співвідносить себе із запропонованою в анкеті шкалою (рис. 2). При цьому, на відміну від запитання про модель суспільства, на запитання про самооцінку відповіли всі ($N = 2001$) учасники інтерв'ю.

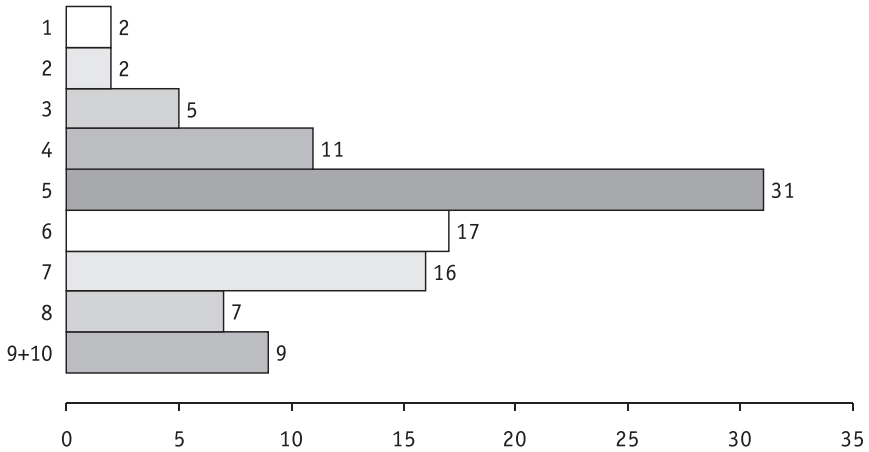

Рис. 2. Розподіл респондентів за місцями на уявній соціальній драбині:

“Q13а. У нашому суспільстві є групи, що посідають вищі щаблі суспільної ієрархії, і групи, що посідають нижчі щаблі. Перед вами драбина, на якій 10 — це найвище місце, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе?”
(%, 9-й і 10-й щаблі об'єднано)

На середньому (модальному), 5-му щаблі, у “життєвому світі помірної нерівності”, локалізує себе майже кожен третій громадянин України (31%). Що одразу ж інформує про відмінність від вибору абстрактної моделі суспільства — нерівність у країні ніби одна ситуація, а нерівність, в якій перебуваю я, дещо або ж помітно інша ситуація. Для більш наочного уявлення відмінностей і бодай якось виправданої зіставності двох рядів даних доцільно скоротити розмірність шкали. Алгоритм такого скорочення не вста-

новлений, а можливі комбінації призводять до незбіжних результатів. Якщо редукувати до п'яти категорій, то один із варіантів склався би в особливу композицію і виглядав би як на рисунку 3: “життєвий світ глибокої нерівності” (А – 16%), “світ менш глибокої нерівності” (В – 16%), “світ помірної нерівності” (С – 48%), “світ слабо вираженої нерівності” (D – 16%), “світ мінімальної нерівності” (Е – 4%).

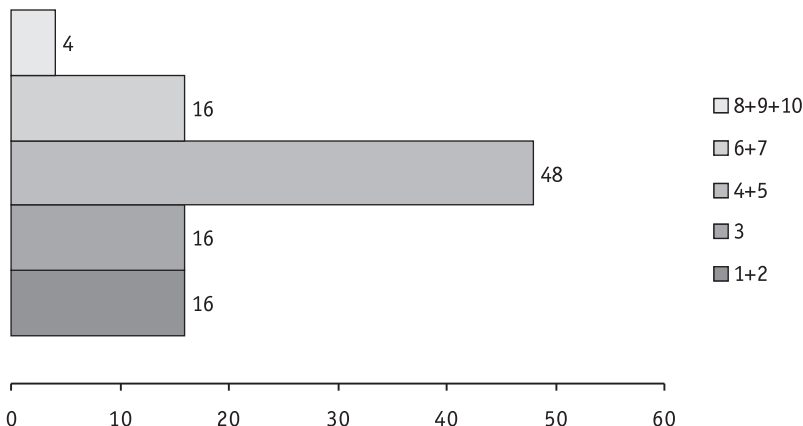

Рис. 3. Редукція до п'яти категорій соціальної драбини (%)

Утім, якщо вдатися до інших групувань і залишити модальну п'яту позицію недоторканою, то мозаїка світів зміниться в серединній частині, оскільки “низ” і “верх” самоочевидні. А – 16%, В – 33%, С – 31%, D – 16%, Е – 4%. За конфігурацією такий розподіл найбільше нагадує діаграму D.

Популярним є і ще один прийом з'ясування контурів соціальної нерівності, наявний і в модулі ISSP: віднесення респондентами себе до одного з шести класів у термінах нижчого, робітничого, вищого і диференційованого середнього (рис. 4).

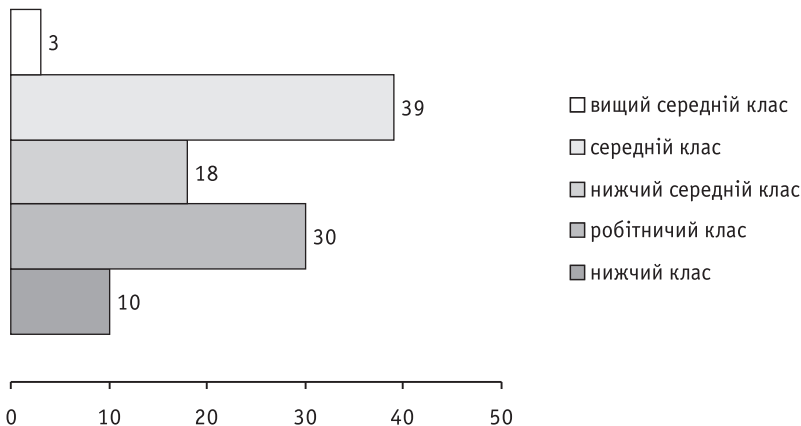

Рис. 4. Розподіл респондентів, за самооцінками, серед шести класів: “Q22. Більшість людей зазвичай відносять себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?” (%, верхній середній клас і вищий клас об'єднано).

Легко переконатися в тому, що абриси розподілу не схожі з діаграмами моделей суспільства, запропонованих респондентам для оцінювання. З категорією “середній” співвіднесли себе дві п’ятих (39%) опитаних, а майже кожен третій (30%) ототожнив себе із “робітничим класом”, ніби уникаючи стратифікувальних номінацій. Опція “нижчий клас”, тобто визнання належності до “життєвого світу глибокої нерівності”, не надто популярна, її обрано лише кожним десятим учасником інтерв’ю (10%). І на першому шаблі соціальної драбини (рис. 2) себе розмістили 9% респондентів.

Отже, природним результатом різних формулювань запитування про структуру нерівності є відповіді, що відрізняються за структурою. Респонденти у відповідь на запропоновані варіанти контекстів оцінювання теж, явно чи латентно, апелюють до якихось відмінних за змістом смислів і значень. Але зовсім не очевидно, що в точності до тих же самих, що ширяли в уяві дизайнерів дослідження.

Соціально-демографічні предиктори уявлень про нерівність

Щоб виявити та описати вплив деяких структурних змінних на особливості бачення ієрархічних порядків, використано метод аналізу відповістей (correspondence analyses). Він виявляє відстань, подібність, близькість між ознаками, зведеними у двовимірну матрицю. За своїми властивостями це розвідувальний метод спрощення наявної у таблицях великої розмірності інформації, який подає її у вигляді двовимірного графіка з координатами показників рядків і стовпчиків. Отримані значення інерції з високим рівнем імовірності відхиляють нульову гіпотезу, а значення χ^2 підтверджують таку дію конкретною величиною.

Незалежними змінними, розташованими в рядках матриці, були типи розподілу людей в українському суспільстві (А, В, С, D, E), а також запитання “Q17a. Як часто Ви поза домом контактуєте з людьми, які набагато бідніші, ніж ви? Це може бути на вулиці, в громадському транспорті, магазинах, сусідньому районі чи на роботі” і “Q17b. Як часто Ви поза домом контактуєте з людьми, які значно багатші, ніж ви? Це може бути на вулиці, у громадському транспорті, магазинах, сусідньому районі чи на роботі” з опціями вибору: *ніколи, менш як раз на місяць, один раз на місяць, кілька разів на місяць, один раз на тиждень, кілька разів на тиждень, щодня*.

У стовпчиках матриці розміщено предиктор — те, що форматує особливості сприйняття нерівності та преференцій у виборі альтернатив незалежних змінних. Без попереднього відбору застосовано 8 соціально-демографічних ознак, уточнених набором показників, здатність яких зумовлювати і визначати не піддається сумніву:

- *рівень освіти*: неповна середня, середня, професійно-технічна без середньої освіти, професійно-технічна із середньою освітою, незакінчена вища, диплом бакалавра, диплом магістра;
- *статус зайнятості*: зайняті, безробітні, студенти (учні), зайняті вдома, пенсіонери;

- *матеріальний статус сім'ї*: “Q18a. Говорячи про нинішній загальний дохід вашого домогосподарства, включно з усіма джерелами доходів усіх членів сім'ї, наскільки важко чи просто для вашого домогосподарства зводити кінці з кінцями?” з опціями вибору: дуже важко, радше важко, не важко, але й не легко, радше легко, дуже легко;
- *тип поселення*: місто, село (не використовувалася в типах розподілу людей в українському суспільстві залежно від соціально-демографічних характеристик на рис. 5);
- *регіон (зведені в категорії області)*: Схід, Південь, Центр/Північ, Захід;
- *вік*: 18–29, 30–44, 45–59, 60 > років;
- *стать*: жінки і чоловіки (не використовувалася в типах розподілу людей в українському суспільстві залежно від соціально-демографічних характеристик на рис. 5);
- *класи*: нижчий, робітничий, нижній середній, середній, верхній середній.

При цьому прийнято як мінімум два спрощення (стосовно того, чим дослідник змушений знехтувати). По-перше, припускається, що предиктори цілком автономні, тоді як насправді вони перетинаються, причому іноді суттєво. Скажімо, “пенсіонери”, чоловіки і жінки, “вікові категорії” присутні в усіх “класах”. По-друге, комплексні предиктори внутрішньо неоднорідні за низкою параметрів, що зумовлює неоднорідність виборів показників у незалежних змінних. Тому “клас” завжди диференційований за часткою тих, хто обрав, наприклад, ту чи іншу модель суспільства (А, В, С, D, E), але в аналізі відповідностей така диференціація нівелюється застосовуваною статистичною технікою.

Розташування позначок конкретних предикторів інтерпретуються як дистанції — ближче чи далі — від деякого геометричного центру (центроїда). Одночасно вони вказують на міру впливу на формування центроїда. Причому слабкий вплив виявляється найчастіше наслідком нечисленності відповідного предиктора (“маси” у статистичних термінах).

Отриманий двовимірний розподіл за преференціями у виборі типу соціальної структури в Україні подано на рис. 5. Ознаки розподілено в чотирьох квадратах за мірою близькості між собою. Ризик помилитися із неприйняттям гіпотези про незалежність змінних менший за 0,01%. Тип А (верхній і нижній ліві квадрати) значимо частіше називали як домінуючий на Сході й у Центрі країни пенсіонери, ті, хто визнає себе нижчим класом і кому вкрай важко зводити кінці з кінцями у задоволенні матеріальних потреб. Віддаленість типу зумовлена його масовим вибором в опитуванні. Помітно, що ті самі предиктори значною мірою визначають вибір діаграми В. До “країни менш глибокої нерівності” ближче ті, хто мешкає на Заході й дистанціювався дещо відмінним вибором від населення Сходу, Півдня і Центру.

З іншого боку, на більш рівноважний тип соціальної структури (D і C у правому верхньому квадраті) частіше вказували ті, хто вважає себе належним до верхнього середнього і середнього класу, ті, кому не дошкуляють матеріально-фінансові проблеми, хто здобув більш високу освіту. Ті ж, хто пе-

ребує за межами соціальної структури — студенти, учні — схильні радше ідеалізувати її тип без явного переважання одного із запропонованих для вибору варіантів; статистичний аналіз визначив їхнє місце ближче до типу Е. Вони ще перебувають ніби за межами “світів нерівності”, що природно для їхньої життєвої ситуації.

У лівих від вертикальної осі квадратах, в зоні типу А, розташовано 14 із 30 предикторів (46,7%). Відмова від використання таких предикторів, як “чоловік”, “жінка”, “місто”, “село”, мала прагматичну спрямованість: зменшити кількість точок у двовимірному графіку. Принагідно з’ясувалося, що інерція зросла, а значення χ^2 дещо зменшилося, що не позначилось на рівні значимості. Тому до статті ввійшов рисунок із 30 предикторами.

Матриця для аналізу частоти контактів із тими, хто бідніший за опитаних, складалася із 7 рядків і 34 стовпчиків, отримане значення χ^2 визначало, що гіпотеза про незалежність рядків і стовпчиків може виявитися справедливою менш як у 0,01% випадків (це також справедливо і для контактів з людьми, багатшими за опитаних). Частоти розподілилися за чотирма квадратами двовимірного графіка (рис. 6). У правому верхньому квадраті належні до нижчого класу і ті, хто відчуває матеріально-фінансові труднощі (“дуже важко” зводити кінці з кінцями), “НКОЛИ” не вступають у контакт із біднішими людьми. За діагоналю, у лівому нижньому квадраті, “МЕНШ ЯК ОДИН РАЗ НА МІСЯЦЬ” помічають бідніших ті, кому важко впоратися із задоволенням насущних потреб (“радше важко зводити кінці з кінцями”), хто належить до нижнього середнього і робітничого класу, чоловіки, респонденти з неповною середньою освітою. І вкрай рідко стикаються (бачать, розмовляють) із біднішими на вулицях і в транспорті люди забезпечені, які “дуже легко” зводять кінці з кінцями у повсякденному житті.

У правому нижньому квадраті зосереджені ознаки тих, хто чи не щодня фіксує присутність бідніших (“ЩОДНЯ”, “КІЛЬКА РАЗІВ НА ТИЖДЕНЬ”). Їх помічають жінки частіше за чоловіків, радше в місті, ніж у сільській місцевості, індивіди з вищою освітою і ті, хто відносить себе до верхнього середнього класу, а не надто часто (“ОДИН РАЗ НА МІСЯЦЬ”, “КІЛЬКА РАЗІВ НА МІСЯЦЬ”) — лівий верхній квадрат — молоді люди (18–29), опитані в західних областях країни, безробітні.

Ситуація контактів із багатими і схожа, і відмінна від ситуації контактів із бідними. Зі багатшими співвітчизниками не вступають у контакт частіше ті, хто відніс себе до нижчого і середнього класу, жінки, городяни, ті, хто ледь зводить кінці з кінцями, хто не закінчив вищі навчальні заклади (рис. 7, правий верхній квадрат). І так само, як у ситуації з біднішими, більша частина належних до верхнього середнього класу, із високим доходом “ЩОДНЯ” і “КІЛЬКА РАЗІВ НА ТИЖДЕНЬ” фіксують присутність багатших людей (лівий верхній квадрат). Але тут ми також бачимо численний “середній клас”, представники якого постійно помічають тих, хто багатший за них.

Досить рідко (“МЕНШ ЯК ОДИН РАЗ НА МІСЯЦЬ”) контактують із багатими більшість пенсіонерів, респонденти старші за 60 років, люди, які здобули спеціальність у професійно-технічних училищах без середньої освіти. “ОДИН РАЗ НА ТИЖДЕНЬ” і “КІЛЬКА РАЗІВ НА МІСЯЦЬ”

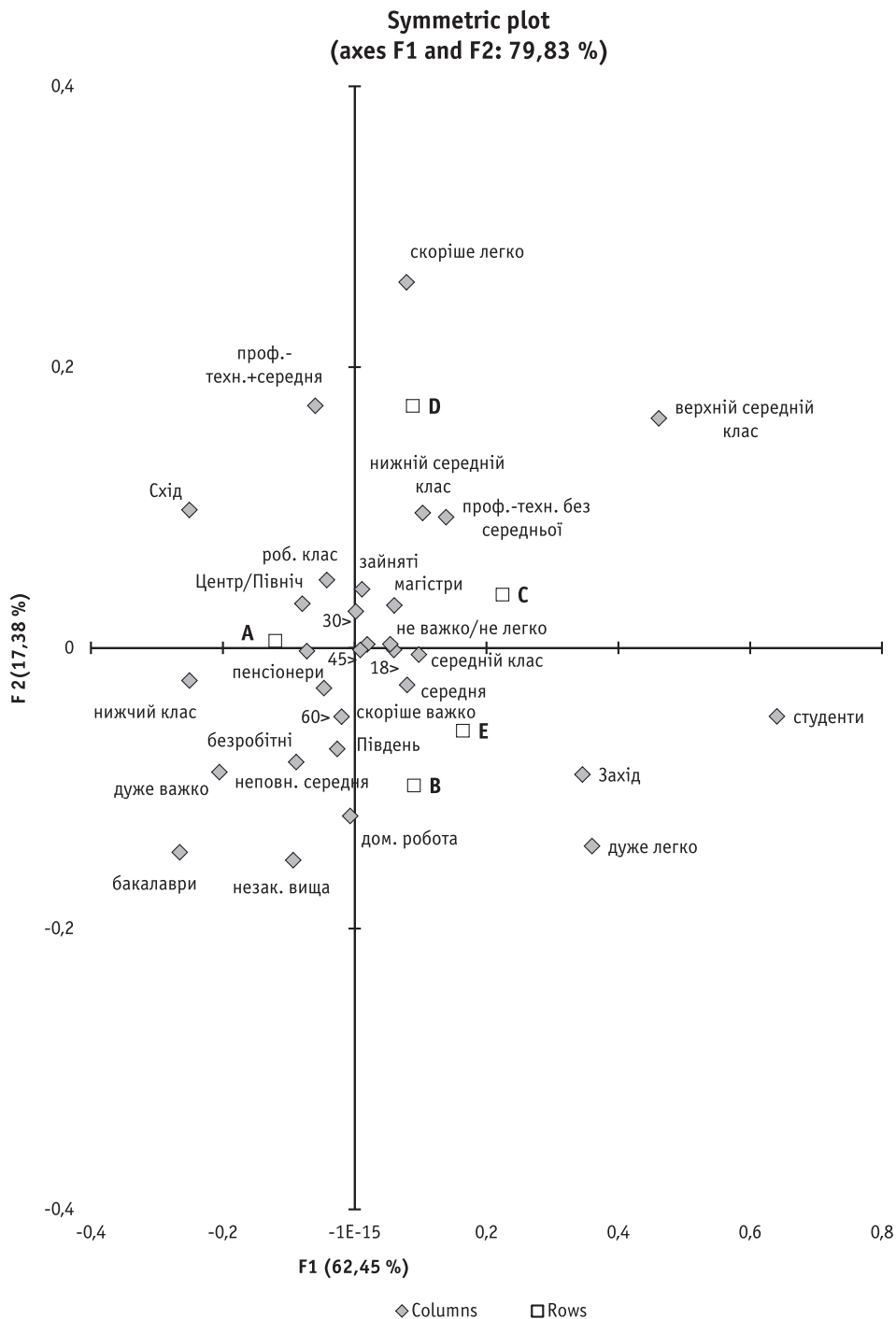

Рис. 5. Вибір моделі розподілу людей в українському суспільстві залежно від соціально-демографічних характеристик

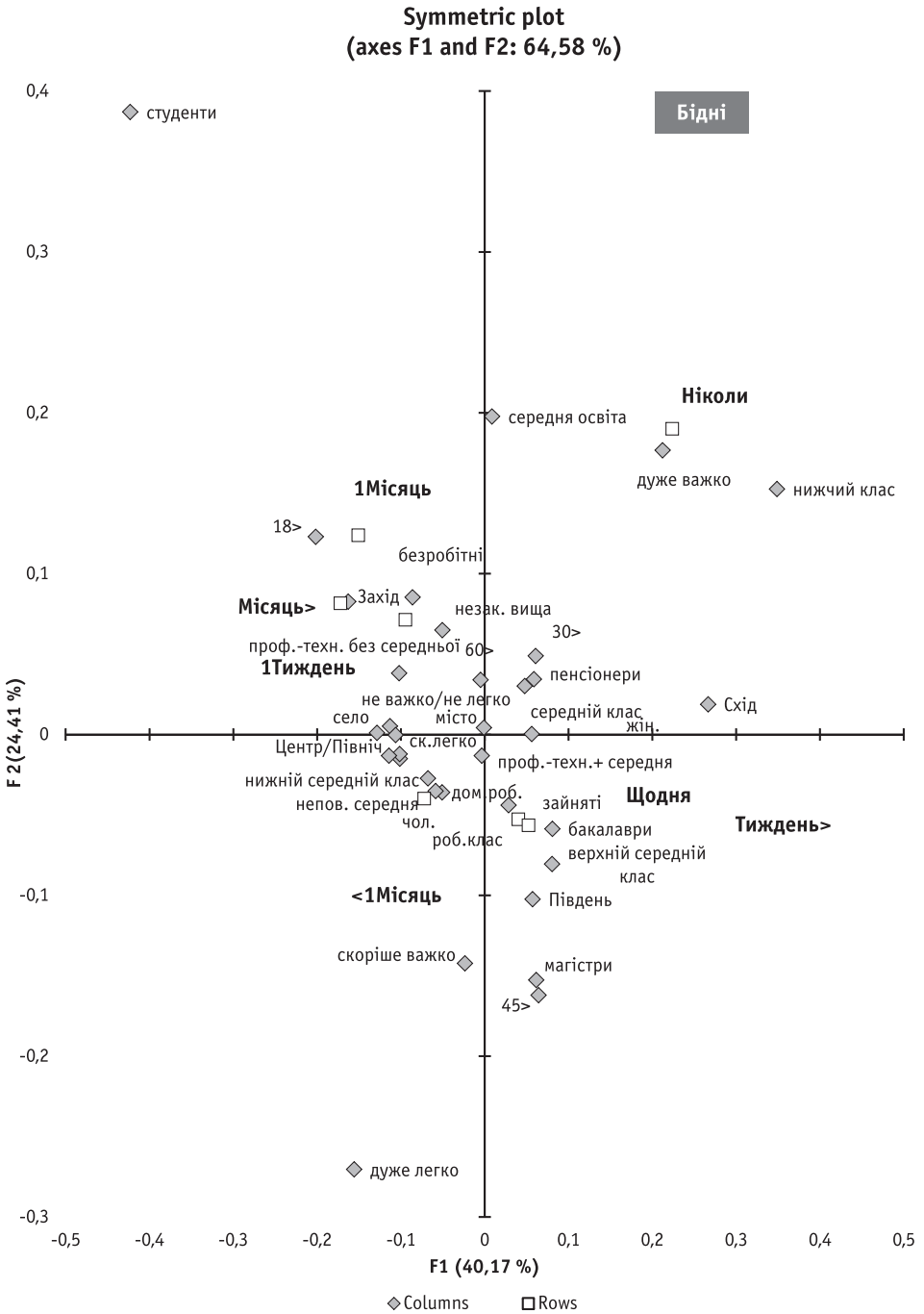

Рис. 6. Частота контактів з людьми, біднішими за респондента, залежно від соціально-демографічних характеристик

(рис. 7, лівий нижній квадрат) — частіше у західному регіоні країни, чоловіки, молоді до 30 років, безробітні.

В усіх 12 квадратах рисунків 5–7 показники предикторів не утворюють стійких констеляцій. У кожній із трьох незалежних змінних у квадратах вони поєднуються по-новому, засвідчуючи свою автономію, розпізнавальний та відрізняльний потенціал. “Робітничий клас” жодного разу не зустрічається в квадраті із “нижнім середнім класом”, а люди, які “дуже просто” зводять кінці з кінцями — лише один раз із “верхнім середнім класом” (“ЩОДНЯ” контактують із багатшими людьми) — при тому, що у вибірці і тих, і тих дуже мало. За єдиним винятком: ті, хто залічив себе до нижчого класу, а також зізнався у важкому матеріальному становищі (“дуже важко” зводити кінці з кінцями) утворюють стійку пару. Їхня близькість не випадкова, адже 60% респондентів, які повідали про серйозні побутові негаразди, віднесли себе до нижчого класу.

Інтерпретація результатів

Вже одне те, що подані в семи рисунках картини мають одне джерело — наявну і спостережувану нерівність — передбачає, попри очевидні відмінності, взаємозв'язок. Запитання, інакше кажучи, полягає й у тому, яка з картин варта претендувати на більшу подібність до “реальності”, і в тому, наскільки вони співвідносні. Відмінності потребують нехай не вичерпних тлумачень, але виразних і досить переконливих. Найближча можлива прояснювальна версія загальновідома і, напевно, через те не часто відтворюється у ґрунтованих на емпіричних даних текстах про стратифікацію.

У будь-якій вибірці кількісного обстеження відсутні як найбагатші, так і найбідніші. Ті, по-інакшому, маргінальні, недоступні для інтерв'ювання верстви населення, що вочевидь усереднюють вибірку, зменшуючи діапазон її стратифікованості. У багатьох випадках для прогнозування, скажімо, електоральної поведінки ця обставина не має значення. Не зовсім такими є справи в соціології нерівності. Ще й тому, що індивіди, як неодноразово підтверджено для самих різних країн, в ієрархічних шкалах розміщення або належності віддають перевагу середнім значенням. Відбувається відхилення від самостигматизації — чи то (що не встановлено достеменно) через потребу якнайліпше подати себе іншим у процесі інтерв'ювання, чи то внаслідок підвищеної чутливості до уявлюваної шкоди для гідності, що вичитується респондентами із запропонованого вибору в інтервалі “вищий — нижчий; наверху — внизу”.

Байдуже, яка арифметична дія — множення, ділення, додавання, вихування — відбувається тоді, коли “усереднена” вибірка доповнюється усереднювальною тенденцією в процесі віднесення до класу чи розміщення на соціальній драбині. Куди суттєвіше інше: соціолог не має права стверджувати, ніби дані про самоідентифікацію із класом (рис. 4) або з позицією на соціальній драбині (рис. 2) є скільки-небудь точною репрезентацією соціальної структури суспільства чи наявної нерівності. Становище міг би врятувати деякий виправний коефіцієнт, але його значення перебувають, на

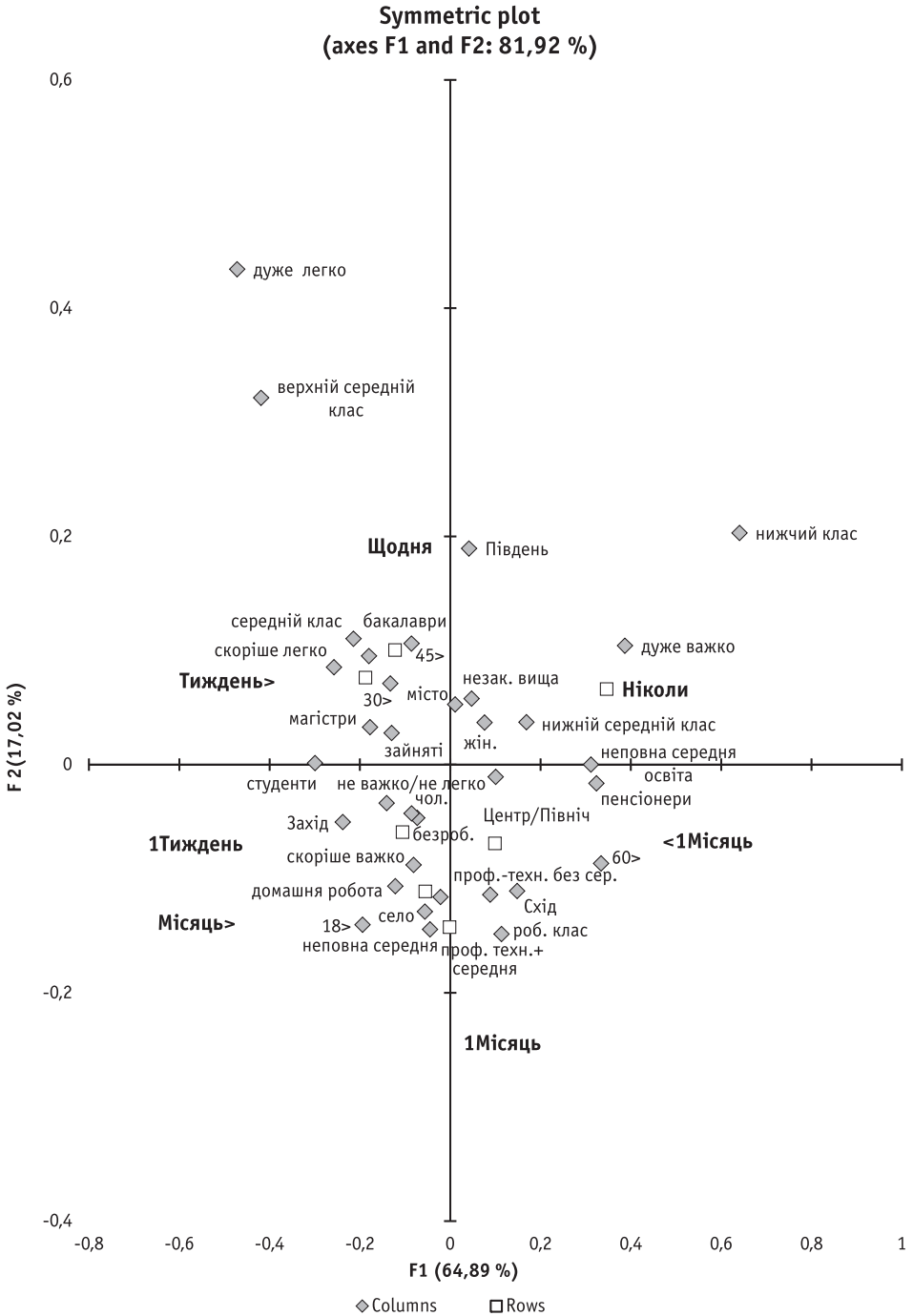

Рис. 7. Частота контактів із людьми, багатшими за респондента, залежно від соціально-демографічних характеристик

жаль, у царині необчислюваного. Звідси впливає обов'язок пред'являти доречні контексти, в межах яких отримані дані мають сенс і значення.

У разі одного з групувань, зроблених авторами (рис. 3), виходить так, що половина населення (48%) відносить себе до “життєвого світу помірної нерівності”. А за іншого способу — 31%. Якщо утриматися, а це обов'язково, від спроби співвіднести такі цифри з реальністю (хоч би як розуміти), то змістовність збережуть два висловлення. Насамперед, індивіди твердо розмежовують два об'єкти аматорської кваліметрії: нерівність у країні і “нерівність перебування”, безпосередньо відчутних занепокоєнь, прикростей, тривоги. “Нерівність перебування”, своєю чергою, атестується виходячи з деякої “української мірки”, концентрату чинників і подробиць місця і часу, безвідносних до глобального (міждержавного) контексту. Локальне тут рішуче бере гору, домінує: ми “середні” за нашими мірками, для внутрішнього користування.

З одновимірного розподілу первинних даних про контакти з багатшими і біднішими відомо, що з багатшими “НІКОЛИ” не зустрічалися 16% населення країни, а з біднішими — 8%. Очевидна констатація: бідних більше і ймовірність зустріти їх вища. Але на рисунку 6 видно, що цю опцію обирають ті, хто переважно вважає себе нижчим класом і ледь зводить кінці з кінцями. Разом з тим ті, хто “НІКОЛИ” не контактував із біднішими, фактично повідомляють про те, що вони і є найбідніші. За самооцінками у різних показниках величина цієї верстви визначається в діапазоні 8–10%: на першому шаблі драбини себе розмістили 9%, до “нижнього класу” віднесли 10%, “НІКОЛИ” не контактували з біднішими 8%.

Респонденти, що становлять цю нижчу соціальну верству, зосереджені на власних складних проблемах повсякденного існування, їхні зусилля, їхня увага звернені на себе, ніби всередину. За обрій внутрішніх турбот і хвилювань погляд не проникає: 60% тих, хто “НІКОЛИ” не контактує з біднішими, так само “НІКОЛИ” не контактує з багатшими. Дистанція велика, не дає змоги розрізняти дуже віддалених, зміцнюючи замкнутість, відокремленість і, не виключено, байдужість до всього зовнішнього. Утім, подібні твердження мають статус не більш ніж гіпотез, що підлягають фальсифікації чи верифікації.

У вибірці 20% опитаних “ЩОДНЯ” відзначають присутність у своєму повсякденному досвіді куди більше багатших людей (42% — набагато бідніших). Звідси ніяк не встановити, наскільки їх (багатих) багато. Але в лівому верхньому квадраті рис. 7 присутні індикатори “верхній середній клас”, “середній клас”, “дуже легко” зводити кінці з кінцями, бакалаври, магістри і люди в найпродуктивнішому віці 30–50 років, що дає підстави говорити про не позбавлені змісту конотації. Індивіди з такими характеристиками і приписаними собі визначеннями сприйнятливі до майнових і соціальних відмінностей. Серед тих, хто “НІКОЛИ” не контактував із багатшими людьми, 30% “НІКОЛИ” не зустрічалися з біднішими, тоді як бідні масово не помічають багатших.

Більш освічені, забезпечені, із високою самооцінкою статусу частіше звертають увагу на ситуації поза своїм колом належності. Багатших людей “ЩОДНЯ” і “КІЛЬКА РАЗІВ НА ТИЖДЕНЬ” бачить кожен третій рес-

пондент (33%), а бідніших — три п'ятих населення країни (60%). Присутність у сприйнятті полюсів у володінні майном і в добробуті стає, найімовірніше, імпульсом розрізнити “нерівність у країні” і “нерівність у повсякденному житті”, а також виносити їм нерівноцінні оцінки: більш суворі — країні, більш помірні — своєму становищу в суспільстві. У самоописі статусу опитані помірковані: вони не дуже багаті (багаті інші), і не бідні (бідні інші).

Прикінцеві твердження про сприйняття нерівності

Сприйняття нерівності — що люди думають про нерівність, як її уявляють і як її оцінюють — становить для дослідника “найоб’єктивнішу реальність”, що підлягає теоретичній та емпіричній інтерпретації.

Одержувані в кількісних обстеженнях розподіли по “світах нерівності” є приблизними оцінками “реальної” стратифікованості українського суспільства. Утім, отримані дані дають підстави стверджувати, що нижня верства становить 8–10%, а серед її очевидних якостей превалюють замкнутість, зосередженість на власних проблемах матеріально-фінансового існування, дистанційованість від інших стратифікаційних порядків.

Індивіди розрізняють два контексти. Один стосується країни, передбачає асиметричну нерівність (тип А в моделях суспільства), характеризуючи рівень стратифікованості в Україні загалом. Інший контекст має стосунок до життєвої ситуації людей — тут домінує тенденція до усереднення самооцінок статусу і матеріального становища із застосуванням локальних критеріїв їх калькуляції.

Толерантність до нерівності, так само як і байдужість до неї, продукуються як конкретними життєвими обставинами, так і подіями, не тільки тими, що дестабілізують уклади повсякденного існування, а й тими, що справляють урівнювальний вплив на сприйняття порядків стратифікації, деактуалізуючи проблему нерівності, знижуючи її статус у суспільному порядку денному. Порівняння із даними модуля “Соціальна Нерівність-IV” від 2009 року дасть змогу виявити тенденції у ставленні до нерівності після непроцедурної зміни влади в Україні 2014 року, війни на Сході країни, економічної кризи й ґрунтовної зміни політичного спектра кадрів законодавчих і виконавчих органів влади на виборах 2019 року.

Джерела /References

Azmanova, A. (2020). *Capitalism on Edge. How fighting precarity can achieve radical change without crisis or utopia*. New York: Oxford University Press.

Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., Wimer, C. (2010). *The Inequality Puzzle: European and US Leaders Discuss Rising Income Inequality*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.

Bottero, W. (2020). *A Sense of Inequality*. London, New York: Rowman & Littlefield International, Ltd.

Gimpelson, V., Treisman, D. (2015). *Misperceiving Inequality*. Cambridge: *NBER Working Paper Series, Working Paper 21174*. Retrieved from: <http://www.nber.org/papers/w21174>.

Fararo, T., Kosaka, K. (2003). *Generating Images of Stratification: A Formal Theory*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Irwin, S. (2018). Lay Perceptions of Inequality and Social Structure. *Sociology*, 52 (2), 211–227.

Lindemann, K., Saar, E. (2014). Contextual Affects on Subjective Social Position: Evidence from European Countries. *International Journal of Comparative Studies*, 55 (1), 3–23.

Pain, K. (2017). *The Broken Ladder: how inequality affects the way we think, live, and die*. New York: Viking.

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Отримано/Received 05. 06. 2020

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО, СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Разнообразие и относительная автономность представлений населения Украины о социальном неравенстве

В современной литературе эмпирически подтверждена зависимость оценок неравенства от ситуации, в которую погружен индивид, то есть от некоторой констелляции обстоятельств места и времени, обуславливающих меру доступности жизненно важных благ и возможностей. Переживание и осмысление ситуации отслаивается в опыт, определяет модальность лично высказываемых ценностно окрашенных суждений. Хотя восприятие неравенства не совпадает с “реальностью”, оно остается значимым безотносительно к ней, поскольку способно быть ближайшим мотивом политического действия — протестного голосования на выборах, участия в акциях с требованием изменения существующего положения дел с доходами и благосостоянием. В статье обосновывается подход к восприятию неравенства как к самодостаточной фактичности. На данных, полученных в опросе по модулю “Социальное неравенство – V” Международного проекта социального исследования (ISSP), показано, что не совпадающие по категоричности оценки со стороны респондентов неравенства относятся к двум объектам: к стране в целом и к их конкретной жизненной ситуации. Поскольку диапазон восприятия всегда проявляется в пределах от “глубокого неравенства” до “непризнания неравенства”, постольку социальное пространство дифференцируется на не совпадающие по масштабу “миры неравенства”. Исходя из ответов на вопросы о положении на конкретной ступени социальной лестницы, материально-финансовом положении семьи и принадлежности к тому или иному классу, даются количественные оценки каждого из миров. В то же время полученное в количественном обследовании распределение по “мирам неравенства” является не более чем приближительной оценкой “реальной” стратифицированности украинского общества. Описываются и интерпретируются результаты анализа соответствий (correspondence analyses) между оценками неравенства и 34 предикторами их вынесения.

Ключевые слова: класс, неравенство, слой, социальная лестница, социальная структура, статус, стратификация

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО, СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність

У сучасній літературі емпірично підтверджена залежність оцінок нерівності від ситуації, в яку занурений індивід, тобто від деякої констелляції обставин місця і часу, що зумовлює міру доступності життєво значущих благ і можливостей. Її переживання та осмис-

лення відшаровується в досвід, що визначає модальність особисто висловлюваних ціннісно забарвлених суджень. Загалом, хоча сприйняття нерівності не збігається з “реальністю”, вона залишається значущою безвідносно до цього, позаяк здатна бути найближчим мотивом політичної дії — протестного голосування на виборах, участі в акціях з вимогою зміни наявного стану справ з доходами і добробутом. У статті обґрунтовується підхід до сприйняття нерівності як до самодостатньої фактичності. На даних, отриманих в опитуванні за модулем “Соціальна нерівність–V” Міжнародного проекту соціального дослідження (ISSP), показано, що різної категоричності оцінки респондентами нерівності відносяться до двох об’єктів: до країни загалом та до їхньої конкретної життєвої ситуації. Оскільки діапазон сприйняття завжди має прояв у межах від “глибокої нерівності” до “невизнання нерівності”, остільки соціальний простір диференціюється на “світи нерівності”, різні за масштабом. Виходячи з відповідей на запитання щодо розміщення на конкретних щаблях соціальної драбини, матеріально-фінансового становища сім’ї та належності до того чи іншого класу, зроблено кількісні оцінки кожного з цих світів. У той же час отриманий у кількісному обстеженні розподіл за “світами нерівності” є не більше ніж приблизною оцінкою “реальної” стратифікації українського суспільства. Описано й проінтерпретовано результати аналізу відповідностей (correspondence analyses) між оцінками нерівності та 34 предикторами їх винесення.

Ключові слова: соціальна структура, нерівність, стратифікація, статус, клас, страта, соціальна драбина

NATALIA KOVALISKO, SERHII MAKEEV

Diversity and relative autonomy of the representation of the Ukrainian population about social inequality

In modern literature, the dependence of inequality estimates on the situation in which the individual is immersed, i.e. on some constellation of place and time circumstances which determines the degree of availability of vital benefits and opportunities, has been empirically confirmed. Experiencing and comprehending this situation exfoliates into experience, determines the modality of personally expressed value-colored judgments. exfoliated into experience, which determines the modality of personally expressed value-based judgments. In general, although the perception of inequality does not coincide with “reality”, it remains significant regardless of this, as it can be the immediate motive for political action — protest voting in elections, participation in actions demanding a change in the current state of income and welfare. The article substantiates the approach to the perception of inequality as a self-sufficient factuality. The data obtained in the survey on the module “Social Inequality–V” of the International Social Research Project (ISSP) show that respondents are of different categorical assessment of inequality to two objects: the country as a whole and their specific life situation.

Since the range of perception always manifests itself in the range from “deep inequality” to “non-recognition of inequality,” the social space is differentiated into “worlds of inequality” that do not coincide in scale. Based on the answers to the questions about the placement on specific levels of the social ladder, the financial situation of the family and belonging to a particular class, quantitative assessments of each of these worlds have been made. At the same time, the distribution over the “worlds of inequality” obtained in the quantitative survey is nothing more than an approximate assessment of the “real” stratification of Ukrainian society. The results of the correspondence analysis between the estimates of inequality and the 34 predictors of their passing have been described and interpreted.

Keywords: social structure, inequality, stratification, status, class, stratum, social ladder